

ТЭМАТЫЧНЫЯ ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ НАЗОЎНІК

Асноўны метады, які выкарыстоўваюць настаўнікі беларускай мовы ў працэсе падрыхтоўкі да алімпіяды (у прыватнасці да лінгвістычнага конкурсу), – гэта, безумоўна, метады практыкаванняў. Агульнавядома, што гэты метады патрабуе шматразовага прымянення на практыцы тэарэтычных ведаў з мэтай выпрацоўкі стабільных практычных навыкаў. У метадыцы навучання мове ўсе практыкаванні падзяляюцца на аналітычныя (аналіз слоў, словазлучэнняў, сінтаксічных канструкцый, сказаў, тэкстаў, класіфікацыя, дыферэнцыяцыя, параўнанне моўных фактаў па функцыі, структуры, семантыцы і пад.), аналітыка-сінтэтычныя (запіс слоў, сказаў, тэкстаў з заданнямі на выбар формы слова, устаўку прапушчаных літар, слоў, словазлучэнняў, сінтаксічных канструкцый, рэканструяванне сказаў у комплексе з аналізам, пастаноўка прапушчаных знакаў прыпынку і пад.) і сінтэтычныя (канструяванне словазлучэнняў, сінтаксічных канструкцый, сказаў, тэкстаў). Трэнерычныя “алімпіядныя” практыкаванні па беларускай мове, як і тыя, якія выкарыстоўваюцца на звычайных уроках беларускай мовы, таксама маюць аналітычны, аналітыка-сінтэтычны і сінтэтычны характар. Асноўнае іх адрозненне – гэта спецыфічная (непрывычная) форма (запоўніць пустыя радкі табліцы, размеркаваць па слупках табліцы, вызначыць і падкрэсліць (ці выпісаць) “лішнія” слова, устанавіць стрэлкі адпаведнасць паміж адзінкамі і іх характарыстыкамі і пад.), ці зместавае напам’яненне, якое, як правіла, выходзіць за межы школьнай праграмы.

Адзначым, што працэс выканання кожнага практыкавання арганічна спалучаецца з такімі метадамі, як аналіз і назіранне моўных з’яў, гутарка, слова настаўніка. На нашу думку, аналітычны каментарый з асобным запісам важных тэарэтычных тэзісаў павінен суправаджаць праверку кожнага практыкавання.

Наступная серыя практыкаванняў, што прапануецца ў дапамогу настаўнікам, прысвечана раздзелу марфалогіі, асноўную частку якога займае вучэнне пра лексіка-граматычныя класы слоў – часціны мовы.

У школьным курсе марфалогіі (6-7 класы) вывучаецца шэсць самастойных часцін мовы (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе), тры службовыя (прыназоўнік, злучнік, часціца) і выклічнік. У час падрыхтоўкі вучняў да алімпіяды па беларускай мове пры паўтарэнні раздзела “Назоўнік” удаканальваюцца тэарэтычныя веды, на аснове якіх працягваюць фарміравацца пэўныя граматычныя ўменні і навыкі. У працэсе заняткаў школьнікі павінны ўзнавіць веды аб катэгарыяльным значэнні назоўніка, яго лексіка-граматычных разрадах, аб граматычных катэгорыях назоўніка (родзе, ліку, склоне), аб скланенні і словаўтварэнні назоўніка і шмат іншага. Вучні павінны ўмець: вызначаць граматычныя прыметы назоўніка, правільна ўжываць склонавыя формы назоўніка,

характарызаваць нескланяльныя назоўнікі, аналізаваць словаўтварэнне і матывацыйныя асновы назоўнікаў і г.д.

1. Знайдзіце і выпішыце граматычна “лішнія” слова:

- 1) сенцы, торты, пакоі, сталы, ручкі;
- 2) анкеты, арэлі, будынкi, дрэвы, кусты;
- 3) завушніцы, святы, хаты, пабудовы, дажынкi;
- 4) дзеці, дамы, грымоты, заявы, падзеі;
- 5) наручнікі, навушнікі, зажынкi, прагнозы;
- 6) дзяды, сваякі, Дзяды (вёска), дзядзькі, цёткі;
- 7) цыклоны, сшыткі, страты, ходзікі, вушы;
- 8) канькі, месяцы, надзеі, пачуцці, жорны;
- 9) жукі, матылі, Жукі (вёска), відэльцы, карты;
- 10) балоты, карчы, Балоты (вёска), камяні, горы.

2. Запішыце па-беларуску.

Синие чернила, цинковые белила, овсяная крупа, новая дверь, спелая черника, сладкое яблоко, тяжёлое воспоминание, полная пачка, книжный шкаф, старый тополь, пахучая валериана, глубокий ухаб, некачественный гонт, вкусное какао, дорогая юфта, кожаная туфля, неправильная дробь, мёртвая зыбь, тонкая бровь, жирная селёдка.

3. Раствлумачце матывацыю назоўнікаў-архаізмаў.

Узор: травень (ад слова *травя*).

Серпень (жнівень), залатар, кажамяка, латнік.

4. Прачытайце назоўнікі – онімы-алюзіі (онім-алюзія – уласнае імя, што з’яўляецца лакалічнай адсылкай да вядомых асоб або фактаў рэчаіснасці. Якія назвы пакладзены ў аснову ўтварэння наступных адзінак?

- 1) “*Цвіж каторы заўсёды з табою*” (А. Адамовіч);
- 2) “*Сто пудоў адзіנותы*” (А. Хадановіч);
- 3) *Бабілёнавеская пушча* (А. Хадановіч);
- 4) *Страцім-Сэн-Санс* (А. Хадановіч);
- 5) *маленькі жабрак* (А. Хадановіч);
- 6) “*Сны літаратара*” (А. Хадановіч).

5.

А. Раствлумачце сэнс суадносных з назоўнікамі фразеалагізмаў:
Бабуліны казкі, падсадная качка, альма-матэр, альфа і амега, хадзячы анекдот, баранчык божы, пужаная варона, біты воўк, анюціны вочкі, дымавая заслона.

Б. Падбярыце сінонімы да фразем *біты воўк, анюціны вочкі, дымавая заслона*.

6.

А. Вызначце род назоўнікаў: цунамі, клінапіс, парцье, рэвю, атоса, вета, каноз, поні, гуаш, сучча, непагадзь, спажытак, піяніна, чарэнь, пошчак, часопіс, шасі, пазыка, часуча, трыа, івасі, эмбарга, грызлі, Тбілісі, Гран-пры.

Б. Растлумачце значэнне слоў *парцье, рэвю, атоса, чарэнь, часуча*.

7. Утварыце і запішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі.

Дуга з (вяз), сад каля (сельсавет), пад ценем (дуб), спыніцца на (рог) вуліцы, ганарыцца (Беларусь), ткаць з (лён), на першым (паверх), любаватца (Нараччу), расці ў (бор), вісела на (рог) у каровы.

8. Выявіце ў сказах словы, якія набылі значэнне прадметнасці, і запішыце іх.

І Марфа – не маленькая. Сам чуў – яна прыходзіла да Кляновіча і з яго жонкай гутарыла. Няўдалы замуж, гаворыць (А. Савішкі).

Добраму ўсюды добра (прыказка).

Шуміць жытное і лясное, раскоша травам і дубам, усё буйное, сакаўное, і кажучь людзі: быць грыбам! (Е. Лось).

Кожны праўду знае, ды не кожны яе любіць (прыказка).

З лодкі выйшлі трое і зніклі ў цемры (Э. Самуйлёнак).

Тузік рабіў некалькі крокаў наперад і няцвёрда брахаў... І гэтага “гаў-гаў” хапала для таго, каб трымаць Рэгорку за варотамі (У. Краўчанка).

Яшчэ гэтакі не спаткаўся, као усім ён спадабаўся (прыказка).

Мокры дажджу не баіцца (прыказка).

Замятае дарогі зіма. Словы песні снуюцца: Што ад мілага песні няма, Ад нямілага шлюцца (М. Танк).

9. Падбярыце назоўнікі-абрэвіятуры наступных мадэляў (t – літара, якая абазначае зычны; а – літара, якая абазначае галосны), вызначце іх род:

а) tt, ttt, tttt

б) tta,

в) ttta,

г) tat,

д) at, aat.

10. Ад прыметнікаў утварыце назоўнікі (пэўнага тыпу скланення) з нулявым суфіксам.

Назоўнікі 1 скланення ўтварыце ад прыметнікаў: адважны, густы, прахалодны, сухі, роўны.

Назоўнікі 2 скланення ўтварыце ад прыметнікаў: інтэлектуальны, актыўны, прымітыўны, пасіўны, пазітыўны.

Назоўнікі 3 скланення ўтварыце ад прыметнікаў: шырокі, мутны, зялёны, глыбокі, далёкі.

11. Запішыце адным словам (назоўнікам), як па-беларуску называюць:

Закадычнаго друга; маковое зернышко; отходы ботвы, кочерыжки; хлопчатобумажная ткань; ломовой извозчик (уст.); деревянная застёжка; черенок ухвата; дочь лесника; кожевенный завод; стекольный завод; лесопильный завод; жидкий овсяный кисель; первая санная дорога; священный огонь; пень с корнями; коренной зуб; вылущившийся орех; моховое болото; извозный промысел; разговоры шёпотом.

12. Размяркуйце назоўнікі па слупках табліцы.

Фігляр, нябожчык, атрад, кніганоша, племя, туз (казырны), камітэт, клас (вучнёўскі), карп (смажаны), батальён, птушаня, мішка (плюшавы), полк, валет, малюск, калектыў, птаства, кіраўніцтва, табун, першакласнік.

Адушаўлёныя назоўнікі	Неадушаўлёныя назоўнікі

13. Размяркуйце назоўнікі па слупках табліцы.

Мікалай Краўчук, гераня, кроў, старшыня, Нарач, Радунь, бабуля, дзядуля, суддзя, Фама, недарэка, раскоца, маці, папуры, Мінгаз, Жодзіна, Соня, соня, Манака.

Назоўнікі скланення	1	Назоўнікі скланення	2	Назоўнікі скланення	3	Рознаскланяльныя назоўнікі

14. Знайдзіце і падкрэсліце граматычна “лішнія” слова ў групах нескланяльных назоўнікаў.

1. Марабу, кагаду, івасі, кенгуру, калібры.
2. Батумі, Глазга, Дэлі, Барнэа, Ай-Петры.
3. Букле, жалюзі, джакузі, жэле, клішэ.
4. Кулі, ранцье, еўра, парцье, куцюр’е.
5. ДАІ, НАН, СП, АЗС, ЭВМ.

15. Згрупуйце прапанаваныя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду па парах са значэннямі:

- а) ‘асоба паводле месца жыхарства;
- б) ‘асоба паводле нацыянальнасці’;
- в) ‘асоба паводле роду заняткаў, дзейнасці, прафесіі’;
- г) ‘асоба паводле грамадска-сацыяльнага статусу’;
- д) ‘асоба паводле знешняй або ўнутранай прыметы, якасці, уласцівасці’.

Славянін, масквічка, аджарац, палачанін, дыпламант, імператрыца, дырэктарыха, індыянка, брыгадзірка, сакратарыха, брыгадзірыха, паэтка,

повар, плыўчыха, касір, рагатун, важатая, аджарка, палачанка, паэтэса, імператар, масквіч, сакратарка, гараджанін, індзеец, дыпламантка, абшарнік, дырэктар, паварыха, брыгадзір, індыец, рагатуха, важаты, паэт, індыянка, абшарніца, касірка, славянка, гараджанка, дырэктрыса, пывец, дырэктарка.

ДАВЕДКІ

1. Лішнімі будуць назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку: сенцы, арэлі, дажынкi, грымоты, зажынкi, Дзяды (вёска), ходзікі, жорны, Жукі (вёска), Балоты (вёска).

2. Сіняе чарніла, цынкавае бяліла, аўсяныя крупы, новыя дзверы, спелыя чарніцы, салодкі яблык, цяжкі ўспамін, поўны пачак, кніжная шафа, старая таполя, пахучы валяр'ян, глыбокая ўхаба, няякасная гонта, смачная какава, дарагі юхт, скураны туфель, няправільны дроб, мёртвы зыб, тонкае брыво, тлусты селядзец.

3. Серпень (ад слова серп), залатар (ад слова золата; залатар – той, хто апрацоўвае золата), кажамяка (ад слоў кожа, мяць; кажамяка – майстар, які вырабляе скуры, скураміт), латнік (ад слова латы; латнік – воін у латах).

4.

1) *“Цвік, каторы заўсёды з табою”* (А. Адамовіч) – “Свята, якое, заўсёды з табою” (Э. Хэмінгуэй);

2) *“Сто пудоў адзіноты”* (А. Хадановіч) – “Сто гадоў адзіноты” (Г. Маркес);

3) *Бабілёнаўескал пушча* (А. Хадановіч) – Бабілён (Вавілон), Белавежская пушча;

4) *Страцім Сэн-Санс* (А. Хадановіч) – “Страцім-лебедзь” (М. Багдановіч), *К. Сэн-Санс* – франц. кампазітар, аўтар музычнай п’есы “Лебедзь”;

5) *маленькі жабрак* (А. Хадановіч) – “Маленькі прынец” (А. дэ Сент-Экзюперы), “Прынец і жабрак” (М.Твэн);

6) *“Сны літаратара”* (А. Хадановіч) – “Сны імператара” (У. Арлоў).

5.

А. Бабуліны казкі – выдумкі, лухта; падсадная качка – правакатар, тайны агент; альма-матэр – універсітэт; альфа і амега – аснова ўсяго, самае значнае; хадзачы анекдот – чалавек-дзівак; баранчык божа – бакас, балотная птушка з голасам, падобным на бляянне; пужаная варона – залішне асцярожны чалавек; біты воўк – вопытны, бывалы чалавек (стары верабей, стары воўк, стрэляная птушка, стрэляны верабей, стрэляны воўк).

Б. Анюціны вочкі – браткі, расліна сямейства фіялкавых (братсястрыца, іван-ды-мар’я); дымавая заслона – падман, маскіроўка (адвод вачэй, гульня ў ката і мышку, пацёмкінская вёска, траянскі конь).

6. Цунамі (н.), клінапіс (м.), парцье (м.), рэвю (н.), атоса (ж.), вета (н.), каноэ (н.), поні (м.), гуаш (ж.), сучча (н.), непагадзь (ж.), спажытак (м.), піяніна (н.), чарэнь (ж.), пошчак (м.), часопіс (м.), шасі (н.), пазыка (ж.), часуча (ж.), трыа (н.), івасі (ж.), эмбарга (н.), грызлі (м.), Тбілісі (м.), Гранпры (н.).

Парцье – служачы гасцініцы, рэвю – тэатральны агляд, атоса – цяж у аглоблі, чарэнь – ляжанка, частка печы, часуча – шаўковая тканіна.

7. Дуга з вязу, сад каля сельсавета, пад ценом дуба, спыніцца на рагу вуліцы, ганарыцца Беларуссю, ткаць з лёну, на першым паверсе, любаватца Нараччу, расці ў бары, вісела на розе ў каровы.

8. Замуж; добраму; жытное і лясное; кожны; трое; “гаў-гаў”; гэткі; мокры; ад мілага, ад нямілага.

9. РБ (ж.), ПК (м.), КП (м.), МТЗ (м.), БТРК (ж.); БДУ (м.); БДПУ (м.), БДТУ (м.); МАЗ (м.), ЦУМ (м.); ЕС (м.), ААН (ж.)

10. Назоўнікі 1 скланення: адвага, гушча, прахалода, суша, раўня.

Назоўнікі 2 скланення: інтэлектуал, актыў, прымітыў, пасіў, пазітыў.

Назоўнікі 3 скланення: шыр, муць, зелень, глыб, далеч.

11. Закадычны друг – дружбак (разм.); маковое зернышко – макулінка; отходы ботвы, кочерыжки – ахрап’е; хлопчатобумажная ткань – баваўнянка; ломовой извозчик (уст.) – балагол; деревянная застёжка – бірулька; черенок ухвата – вожаг; дочь лесника – леснікоўна; кожевенный завод – гарбарня; стекольный завод – шклозавод, гута (уст.); лесопильный завод – лесапільня, тартак; жидкий овсяный кисель – жур; первая санная дорога – зазімак; слященны огонь – зніч; пень с корнями – корч; коренной зуб – кутнік (разм.); вылуштившийся орех – лузан; моховое болото – імшара, імшарына; извозный промысел – рамізніцтва; разговоры шёпотом – перашэпты.

12.

Адушаўлёныя назоўнікі	Неадушаўлёныя назоўнікі
Фігляр, нябожчык, кніганоша, туз (казырны), карп (смажаны), птушаня, мішка (плюшавы), валет, малюск, першакласнік	Атрад, племя, камітэт, клас (вучнёўскі), батальён, полк, калектыў, птаства, кіраўніцтва, табун

13.

Назоўнікі 1 скланення	1	Назоўнікі 2 скланення	2	Назоўнікі 3 скланення	3	Рознаскланяльныя назоўнікі
Гераіня, бабуля,		Мікалай Краўчук,		Кроў,	Нарач,	Старшына,

раскоша, Соня	Мінгаз, Жодзіна	Радунь	дзядуля, суддзя, Фама, недарэка, соня
---------------	-----------------	--------	---

Па-за тыпамі скланення – назоўнікі маці, папуры, Манака.

14. 1. Марабу, какаду, івасі, кенгуру, калібры (назоўнік *івасі* жаночага роду, усе астатнія – мужчынскага).

2. Батумі, Глазга, Дэлі, Ай-Петры, Барнэа (назоўнік *Ай-Петры* – жаночага роду, астатнія – мужчынскага).

3. Букле, жалюзі, джакузі, жэле, клішэ (назоўнік *джакузі* – жаночага роду, астатнія – ніякага).

4. Кулі, ранцье, еўра, парцье, куцюр’е (назоўнік *еўра* – мужчынскага і ніякага роду, астатнія – мужчынскага).

5. ДАІ, НАН, СП, АЗС, ЭВМ (назоўнік СП (сумеснае прадпрыемства) – ніякага роду, астатнія – жаночага).

15. А) ‘асоба паводле месца жыхарства’: палачанін – палачанка, масквіч – масквічка, гараджанін – гараджанка;

б) ‘асоба паводле нацыянальнасці’: славянін – славянка, аджарац – аджарка, індзеец – індзянка, індыец – індыянка;

в) ‘асоба паводле роду заняткаў, дзейнасці, прафесіі’: дыпламант – дыпламантка, брыгадзір – брыгадзірка, паэт – паэтка, паэт – паэтэса, повар – паварыха, плывец – плыўчыца, касір – касірка, важаты – важатая, сакратар – сакратарка, дырэктар – дырэктарка (разм.), дырэктар – дырэктрыса;

г) ‘асоба паводле грамадска-сацыяльнага статусу’: абшарнік – абшарніца, імператар – імператрыца;

д) ‘асоба паводле знешняй або ўнутранай прыметы, якасці, уласцівасці’: рагатун – рагатуха.

Пары дырэктар – дырэктарыха, сакратар – сакратарыха, брыгадзір – брыгадзірыха абазначаюць асоб паводле сваяцкіх адносін (‘жонка дырэктара’, ‘жонка сакратара’, ‘жонка брыгадзіра’).

Святлана Мароз,
Марына Ржавуцкая